

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ΔΓΕ) ιδρύθηκε το 1919, την επαύριο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Οι λόγοι της δημιουργίας του, οι οποίοι προσδιόρισαν ταυτόχρονα και τις λειτουργίες του, συνοψίζονται σε τρεις: προήλθε από τη συνεργασία, κατά τη διάρκεια του πολέμου, της μετριοπαθούς πτέρυγας του εργατικού κινήματος (κυρίως της σοσιαλδημοκρατίας), με τις κυβερνήσεις των συμμαχικών χωρών· δημιουργήθηκε για να ενισχύσει μια εναλλακτική διαδικασία αντιμετώπισης των εργατικών ζητημάτων μέσω της συνεργασίας των τάξεων απέναντι στη μεταπολεμική επαναστατική πλημμυρίδα και τον κομμουνισμό· τέλος υπήρξε αποτέλεσμα ανάγκης διεθνούς διακανονισμού των προβλημάτων εργασίας ώστε να αποφευχθεί ο οικονομικός ανταγωνισμός που στηριζόταν στη φτηνή εργατική δύναμη και, κατά συνέπεια, η υπονόμηση των εργατικών κατακτήσεων στις ανεπτυγμένες χώρες.

Στόχοι του ΔΓΕ ήταν η καθιέρωση διεθνώς ενός κώδικα εργατικής νομοθεσίας και η προώθηση μιας διαδικασίας λύσης των εργατικών ζητημάτων μέσω αμοιβαίων συμβιβασμών εργατικών, εργοδοτικών οργανώσεων και κράτους.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών χρησιμοποίησε κυρίως τις διεθνείς συμβάσεις εργασίας, τις διεθνείς συνδιασκέψεις που τις προετοίμαζαν, ηθικές πιέσεις και ποικίλες παρεμβάσεις για την επικύρωσή τους, τέλος την τεχνική βοήθεια που πρόσφερε μέσω της πληροφόρησης αλλά και της επεξεργασίας συγκεκριμένων νομοθετημάτων στις χώρες μέλη. Μέσα από το πλέγμα αυτό προθέσεων, λειτουργιών και μέσων, ο διεθνής οργανισμός απέκτησε δική του δυναμική που αποσκοπούσε στη διεύρυνση δυνατοτήτων παρέμβασης σε κάθε χώρα – επομένως στην ενίσχυση του διεθνούς του ρόλου. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, μεγάλο μέρος του δυναμισμού του οφείλεται στην προσωπικότητα του Αλμπέρ Τομά, πρώτου διευθυντή του¹.

Στην Ελλάδα, η θεσμοθέτηση της εργατικής πολιτικής άρχισε από την κυβέρνηση Βενιζέλου στα 1911-1915². Η εμπλοκή στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και ο διχασμός φαίνεται να την ανέκοψαν. Ωστόσο αν εξεταστούν τα αντικείμενα της εργατικής νομοθεσίας, τόσο αυτής που ψηφίστηκε όσο και εκείνης που έμεινε στο στάδιο της επεξεργασίας, προκύπτει πως κάλυπτε ολόκληρο σχεδόν το πλάτος των εργατικών σχέσεων, αν και υστερούσε από τα διεθνώς ισχύοντα της εποχής. Συνυπολογίζοντας την απροθυμία εφαρμογής των εργατικών νόμων και δημιουργίας μηχανισμών ελέγχου, δικαιούμαστε να συμπεράνουμε ότι η εργατική πολιτική της πρώτης βενιζελικής περιόδου είχε εξαντλήσει την προωθητική της δύναμη.

Στη δεκαετία 1910-1920 άλλαξαν σημαντικά τα ποσοτικά δεδομένα της εργατικής τάξης. Το εργατικό ζήτημα όμως δεν α-

πέκτησε μόνο νέες κοινωνικές διαστάσεις αλλά και πολιτική διάσταση – απειλητική, εν δυνάμει, για το καθεστώς. Αν λοιπόν η κυβέρνηση Βενιζέλου αρχικά το αντιμετώπισε στα πλαίσια του φιλελευθερισμού, από την άποψη της δίκαιης ρύθμισης των κανόνων της αγοράς, όφειλε μετά το 1918 να αντιμετωπίσει την πολιτική του διάσταση. Αποτέλεσμα η εργατική νομοθεσία της περιόδου 1918-1920: είχε κύριο στόχο τον περιορισμό των συνδικαλιστικών ελευθεριών, και αποτύπωσε την κρατική παρέμβαση στο συνδικαλισμό³. Ωστόσο, την ίδια εποχή, πολιτικοί στοχαστές ασκούσαν κριτική των λειτουργιών του φιλελεύθερου κράτους και πρόβαλαν το αίτημα κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και στην κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική πολιτική συλλαμβανόταν από την άποψη των νέων λειτουργιών που αποδίδονταν στο κράτος και ως παρακλούθημα της αναδιοργάνωσης της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Οι αποχρώσεις της κριτικής αυτής κυμαίνονταν από την επίδραση της συμβουλευτικής οργάνωσης της δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως τις κορπορατιστικές αντιλήψεις που ενσωμάτωσε ο φασισμός⁴.

Την εποχή αυτή η ελληνική κυβέρνηση κλήθηκε να συμμετάσχει στην πρώτη διεθνή συνδιάσκεψη εργασίας που άρχισε τέλη του 1919 στην Ουάσιγκτον, με αντιπροσώπους της κυβέρνησης, των εργατών και των εργοδοτών. Το αρχικό πρόβλημα που ανέκυψε αφορούσε την επιλογή του εργατικού αντιπροσώπου: Μετά τη διάσπαση της ΓΣΕΕ, τον ίδιο χρόνο, σε φιλοκυβερνητική και προσκείμενη στο ΣΕΚΕ πτέρυγα, ποια θα θεωρούνταν αντιπροσωπευτικότερη; η κυβέρνηση υπολόγιζε βέβαια μαζικότερη τη δεύτερη· φοβόταν όμως το ανεξέλεγκτο των αντιπροσώπων της. Αν πάλι επιλεγόταν η πρώτη, φοβόταν πως η Ελλάδα, θα θεωρούνταν από τη διεθνή κοινότητα, ξένη ως προς τη σοσιαλιστική κίνηση, σε εποχή που εφεδίωκε την εύνοια των ευρωπαϊών σοσιαλιστών στις εθνικές επιδιώξεις.

Πρότεινε λοιπόν στις δύο διοικήσεις να συμφωνήσουν στην αποστολή κοινού αντιπροσώπου. Διαπίστωσε όμως πως ο συμβιβασμός ήταν ανέφικτος, και διόρισε αντιπρόσωπο από τα φιλοκυβερνητικά συνδικάτα του Πειραιά. Παράλληλα, για να μην κατηγορηθεί διεθνώς ότι παραβιάζει τις συνδικαλιστικές ελευθερίες αποφάσισε να απελευθερώσει την εξόριστη αριστερή διοίκηση της ΓΣΕΕ, εκτός του Αβραάμ Μπεναρόγια⁵.

Το δίλημμα της κυβέρνησης Βενιζέλου είναι ενδεικτικό για την αντιφατική στάση της απέναντι στον διεθνή οργανισμό: η εξάρτηση από το διεθνές περιβάλλον υπαγόρευε προσαρμογή της εργατικής της πολιτικής· τα όρια όμως της εναισθησίας σταματούσαν στην πολιτική αυτονομία των εργατικών οργανώσεων.

Υπό τους όρους αυτούς η συμμετοχή στις ετήσιες συνδιασκέψεις του ΔΓΕ μετατρέπονταν και σε μέσο παρέμβασης στις συνδικαλιστικές οργανώσεις γιατί η αντιπροσωπευτικότητά τους καθοριζόταν αυθαίρετα από την κυβέρνηση.

Οι εντολές που δόθηκαν στην κυβερνητική αντιπροσωπεία για τη συμπεριφορά της στις ετήσιες διεθνείς συνδιασκέψεις αντανάκλασαν το επόμενο δίλημμα: Όφειλε να υποστηρίξει τις εισηγούμενες προτάσεις – ακόμη και σε ζητήματα όπως η καθιέρωση του οχταώρου ή της ασφάλισης της ανεργίας στα οποία η επικρατούσα στην Ελλάδα άποψη ήταν διαφορετική – έπρεπε όμως να επιδιώξει και περιορισμό της εφαρμογής εδώ των ενιαίων διεθνών κανόνων εργατικής νομοθεσίας. Άξονες των επιχειρημάτων: η προβολή της προηγούμενης και προηγμένης ελληνικής εργατικής νομοθεσίας· ο υπερτονισμός των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων του εργατικού δυναμικού, των κλιματολογικών συνθηκών και του οικονομικού επιπέδου της χώρας· μετά το 1922, οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής⁶.

Στη συνδιάσκεψη της Ουάσιγκτον του 1919 ψηφίστηκαν έξι διεθνείς συμβάσεις εργασίας που αφορούσαν: εισαγωγή του οχταώρου, περιορισμός της γυναικείας και παιδικής εργασίας, μέριμνα για την ανεργία και την μητρότητα. Στην πρώτη, και σημαντικότερη από όλες, έγινε δεκτό το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για τη σταδιακή εφαρμογή της στην Ελλάδα⁷. Για να ισχύσουν όμως οι διεθνείς συμβάσεις έπρεπε να επικυρωθούν από τα εθνικά νομοθετικά σώματα και να ενσωματωθούν ακουλούθως στην υπάρχουσα νομοθεσία. Η Ελλάδα υπήρξε η πρώτη χώρα που επικύρωσε τις συμβάσεις. Η πράξη αυτή της προσέδωσε στρατηγική σημασία για το ΔΓΕ, κυρίως γιατί άλλες, ανεπτυγμένες, χώρες πρόδωκαν αντιρρήσεις ή προσκόμματα. «Θέλω να τραβήξω την προσοχή σας στην ανταπόκριση που σημειώνεται στην Ελλάδα» έγραφε ο Τομά στον συνεργάτη του. «Να στην πραγματικότητα μια χώρα που προσφέρεται να ακολουθήσει τις υποδείξεις μας και στην οποία μπορούμε να εμφανισθούμε ως οι προωθητές ολόκληρης της κοινωνικής πολιτικής»⁸.

Γιατί όμως η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να ανταποκριθεί πρώτη, ανάμεσα σε πολύ λίγες χώρες και σχεδόν αμέσως, στις υποχρεώσεις της στη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας; Μπορούν να υποστηριχτούν δύο υποθέσεις: η πρώτη αφορά τη διάθεση του Βενιζέλου να συνεχίσει την εργατική του πολιτική με τρόπο ώστε να αποτρέψει κυριαρχία των κομμουνιστικών τάσεων στο εργατικό κίνημα, να ενισχύσει ρεφορμιστικές τάσεις και να το οδηγήσει προς την κατεύθυνση της ταξικής συνεργασίας που πρόσβουε η ιδεολογία και η πρακτική της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Οι επικυρώσεις επομένως των διεθνών συμβάσεων ήταν απαραίτητες για να αποκτήσει κύρος η διαδικασία αυτή, ιδιαίτερα μετά τα νομοθετήματα περιορισμού της συνδικαλιστικής ελευθερίας της περιόδου 1918-1920⁹.

Η δεύτερη υπόθεση αφορά τη λεπτή διπλωματική θέση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα στα 1920, μετά την ανάληψη της εντολής για τη Μικρά Ασία. Κατά την περίοδο αυτή η ελληνική κυβέρνηση, επιδιώκοντας διεθνή υποστήριξη, ενδιαφερόταν προπαντός να είναι συνεπής στις διεθνείς υποχρεώσεις της, – ιδιαίτερα προς την ΚΤΕ της οποίας τμήμα αποτελούσε το ΔΓΕ. Το τελευταίο είχε αντιληφθεί την ευαισθησία της. Χρησιμοποιώντας την για να εξασφαλίσει άμεση προσχώρηση και άλλων χωρών στις διεθνείς συμβάσεις, ο Χάρολντ Μπάτλερ, υποδιευθυντής του ΔΓΕ, έγραφε στον Ιωάννη Σοφιανόπουλο, επικεφαλής της κυβερνητικής αντιπροσωπείας στην Ουάσιγκτον: «Αν η Ελλάδα δεν τηρήσει την υπόσχεσή της και δεν επικυρώ-

σει τις συνθήκες, θα προκληθεί πολύ κακή εντύπωση στο εξωτερικό»¹⁰. Σχολιάζοντας εξάλλου την ελληνική στάση ο Τομά παρατηρούσε: «Φαίνεται πως στην Ελλάδα θεωρούν ότι η πράξη της επικύρωσης ήταν κατά κάποιον τρόπο είδος εκδήλωσης καλής θέλησης και ότι πρέπει να αφήσουν για αργότερα τα απαραίτητα μέτρα»¹¹.

Εκτός όμως από διεθνείς λόγους, η πολιτική του Βενιζέλου υπολόγιζε σε κλίμα ευνοϊκής αποδοχής των πρωτοβουλιών του στο εσωτερικό: η περίοδος, χάρη στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, κατά τον πόλεμο, το διπλασιασμό του εθνικού εδάφους και την επέκταση στην Ανατολική Θράκη και στη Μικρά Ασία, χαρακτηρίζεται από ένταση των προσδοκιών ενός εύρωστου οικονομικά μέλλοντος, στο οποίο εξέχουσα θέση θα καταλάμβανε η βιομηχανία¹². Στη νέα λοιπόν Μεγάλη Ελλάδα η εργατική προστατευτική πολιτική θα έπρεπε να έχει τη θέση της. Τέλος δεν είναι χωρίς σημασία πως τότε διευθυντής του τμήματος εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας υπήρξε ο Αλέξανδρος Σβώλος, υποστηρικτής κρατικής παρέμβασης στη ρύθμιση κοινωνικών ζητημάτων. Το περιεχόμενο και η επικύρωση των συμβάσεων ενίσχυσαν τις απόψεις του. «Προχωρεί το έργο της επικύρωσης», πληροφορούσε το ΔΓΕ. «Κάνουμε προπαγάνδα γι' αυτές στην Ελλάδα»¹³.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου, το Νοέμβριο του 1920, η κυβέρνηση των Λαϊκών δεν έδειξε παρόμοια προθυμία να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς το ΔΓΕ και να ακολουθήσει τις οδηγίες του για την αναμόρφωση της εργατικής νομοθεσίας. Η στάση της δεν οφείλεται σε διαβάθμιση αντεργατισμού σε σχέση με τους φιλελευθέρους. Οι δυσκολίες του μικρασιατικού μετώπου και οι ψυχρές σχέσεις με τις χώρες της Entente, που κυριαρχούσαν στην ΚΤΕ και το ΔΓΕ, στάθηκαν προσδιοριστικοί παράγοντες. Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε τον νόμο 2868 του 1922 «Περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων»: παρά τις αδυναμίες του ώθησε στη δημιουργία ασφαλιστικών ταμείων κατά επιχειρήσεις και κλάδους. Το Λαϊκό κόμμα, αν και ανέτρεψε πολλές μεταρρυθμίσεις των φιλελευθέρων, δεν επεδίωξε ανατροπή της εργατικής τους πολιτικής: ο αρχηγός τους, ο Δημήτριος Γούναρης, ήταν υποστηρικτής της κοινωνικής πολιτικής από το 1902· το κόμμα του εξάλλου υπολόγιζε στην υποστήριξη των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων και την είχε εξασφαλίσει στις εκλογές του 1920¹⁴.

Η περίοδος, από το 1922 ως το 1928, χαρακτηρίζεται από απότομη και μεγάλων διαστάσεων διεύρυνση του εργατικού δυναμικού που προήλθε, κατά κύριο λόγο, από τους πρόσφυγες αλλά και τους επιστρατευμένους που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις, καθώς και από την εσωτερική μετανάστευση. Η πληθυσμιακή αύξηση απορροφήθηκε βεβαίως από την επέκταση της απασχόλησης, αλλά με μεγάλα εποχιακά και περιοδικά λιμνάσματα ανεργίας. Αυτά με τη σειρά τους, προκάλεσαν ανταγωνισμό γύρω από τα ημερομίσθια και την εκτεταμένη παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας, ιδιαίτερα εκείνη που αφορούσε την παιδική και γυναικεία εργασία¹⁵. Το προσφυγικό πρόβλημα, η ανώμαλη πολιτική κατάσταση και συνακόλουθα η απομαζικοποίηση του συνδικαλισμού καθώς και η πολυδιάσπασή του, αποτέλεσαν παράγοντες ανασταλτικούς για την επικύρωση νέων διεθνών συμβάσεων και την ανάλογη προσαρμογή της εργατικής νομοθεσίας. Ωστόσο η πιεστική παρουσία του προσφυγικού ζητήματος, παρά την τεράστια επιβάρυνση του προϋπολογισμού που επέφερε¹⁶, και ως ένα βαθμό εξαιτίας της, οδήγησε στο άνοιγμα της κρατικής πολιτικής προς κοινωνικά ζητήματα, όπως η στέγαση, η περιθάλψη και η αντιμετώπιση της ανε-

γίας. Έστω και αν οι πρωτοβουλίες αφορούσαν έκτακτες συνθήκες, δημιουργούσαν δυνατότητες κρατικής παρέμβασης στην κοινωνία. Στην ίδια περίοδο οι διεθνείς συμβάσεις, ιδιαίτερα η πρώτη που αφορούσε το οχτώωρο, αποτέλεσαν σημεία διαμάχης με το εργατικό κίνημα και έντασης με το ΔΓΕ. Η διεθνής όμως αντίδραση στην καθιέρωση του οχτώωρου, και οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα μετατόπισαν τα σημεία σύγκρουσης σε άλλα αιτήματα¹⁷. «Δεν δίδω μεγάλην σημασίαν εις το οχτώωρον» δήλωσε ο Τομά όταν επισκέφτηκε την Ελλάδα στα 1927¹⁸. Παρά την απροθυμία όμως των ελληνικών κυβερνήσεων να επικυρώσουν νέες διεθνείς συμβάσεις εργασίας ή να εφαρμόσουν τις ήδη επικυρωμένες, επεδίωξαν τη σύμφιση των σχέσεων με το ΔΓΕ. Η κυβέρνηση Πάγκαλου κάλεσε τον Τομά να επισκεφτεί την Ελλάδα. Η προσέγγιση αυτή ήταν αντίθετη στη φιλοσοφία και την πολιτική του καθεστώτος στα κοινωνικά ζητήματα· εξηγγείται όμως προπαντός, από την ανάγκη σύναψης του δεύτερου προσφυγικού δανείου καθώς και από το αίτημα να αναλάβει το ΔΓΕ το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων¹⁹.

Για να υποδεχτεί το διευθυντή του ΔΓΕ, το Μάρτη του 1927, η οικουμενική κυβέρνηση ετοίμασε σειρά εργατικών νομοσχεδίων που υποβλήθηκαν λίγο αργότερα στη Βουλή· δεν συζητήθηκαν όμως μετά την έγκρισή, το Φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, του πολυπόθητου δανείου²⁰.

Όταν, τον Ιούλιο του 1928, επανέκαμψε στην εξουσία ο Βενιζέλος, παρά το γεγονός ότι προγραμματικά δεν υποσχέθηκε τίποτε στους εργάτες, ο Τομά έλπισε πως θα αναλάμβανε γενναίες πρωτοβουλίες στα εργατικά ζητήματα.

Αρχικά του έθεσε το πρόβλημα των παραβιάσεων των συνδικαλιστικών ελευθεριών για τις οποίες το ΔΓΕ είχε λάβει καταγγελίες από τα ελληνικά συνδικάτα και τη Διεθνή Συνδικαλιστική Ομοσπονδία του Άμστερνταμ²¹. Ωστόσο ο Βενιζέλος ετοίμασε το «ιδιώνυμο» προκαλώντας αμηχανία στον Τομά. «Η θέση του Βενιζέλου, έγραφε στους συνεργάτες του, είναι πολύ περιεργή και πιστεύω ότι θα άξιζε να την σημειώσουμε, αν τουλάχιστον δεν τολμά κανείς να την υπογραμμίσει (...) Είναι φανερό ότι ένας συνδικαλιστικός νόμος χρειάζεται στην Ελλάδα, ίσως περισσότερο από ότι σε άλλες χώρες. Αλλά η πρωτοτυπία, βρίσκεται κυρίως σε αυτή το είδος της προσαρμογής της κοινωνικής σύγκρουσης στη διεθνή και στην αναζήτηση λύσεων που εμπνέονται από τις διαδικασίες της ΚΤΕ. Υπάρχει ένα στοιχείο φανεράς αφέλειας και έλλειψης ρεαλισμού. Ωστόσο η ιδέα μπορεί να είναι γόνιμη»²².

Η ιδέα θα αποδεικνυόταν γόνιμη αν ενίσχυε τη ρεφορμιστική ηγεσία της ΓΣΕΕ αποδυναμώνοντας τη συνδικαλιστική επιρροή των κομμουνιστών. Ωστόσο οι ηγέτες της ΓΣΕΕ, Δημήτριος Στρατής και Ιωάννης Καλομοίρης, δήλωναν στον Τομά ότι για να ενισχυθεί η θέση του ρεφορμιστικού συνδικαλισμού χρειάζονταν κυρίως μια ενεργός προστατευτική πολιτική και του ζητούσαν να ασκήσει επιρροή στον Βενιζέλο²³. Αναλαμβάνοντας ρόλο ενδιάμεσου ο διευθυντής του ΔΓΕ, αφενός ζητούσε από τον Έλληνα πρωθυπουργό να εφαρμόσει την εργατική νομοθεσία με στόχο, αρχικά, τον περιορισμό της παιδικής εργασίας και, εν συνεχεία, την καθιέρωση κοινωνικών ασφαλίσεων· αφετέρου πρόσφερε τη μεσολάβησή του για να προσεγγίσει στην κυβέρνηση τη ΓΣΕΕ και να περιορίσει τις διεκδικήσεις και τη μαχητικότητά της. Ο Βενιζέλος δέχτηκε τη μεσολάβηση του ΔΓΕ αλλά στην απάντησή του εξάρτουσε οποιαδήποτε πρόοδο της κοινωνικής πολιτικής από την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας και τη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών: «Γνωρίζετε, έγραφε, με ποια ταχύτητα επικυρώσα-

με τις συμβάσεις του 1919 και 1920. Αλλά η κατάσταση της χώρας δεν είναι πλέον η ίδια σήμερα. Την ευημερία της εποχής εκείνης διαδέχτηκε η τωρινή δυστυχία. Διαπιστώσατε στο ταξίδι σας πόσο επείγουσα είναι η κατάσταση. Η επιτακτική ανάγκη να εξασφαλίσουμε εργασία στη μεγάλη μάζα των προσφύγων, η μικρή αναλογία, ανάμεσά τους, της ανδρικής εργατικής δύναμης, η αναγκαιότητα τέλος να αφιερωθούν όλοι οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι στις εργασίες εγκατάστασης τις πλέον επείγουσες, δεν επέτρεψαν την εφαρμογή μέτρων τα οποία θα ήταν χρήσιμα αλλά θα μπορούσαν να τροχοπεδήσουν τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, συχνά ασταθών εξάλλου, και να σταματήσουν την ανάπτυξη άλλων»²⁴.

Παρά τους δισταγμούς του Βενιζέλου ένα νέο πεδίο παρέμβασης του ΔΓΕ στην Ελλάδα άνοιξε με την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να αναδιοργανώσει τη δημόσια υγιεινή. Μια από τις πλευρές του εκσυγχρονισμού, που συνήθως παραβλέπεται, είναι η διαδικασία εξυγίανσης της κοινωνίας. Στον όρο βέβαια αποδίδεται ηθικό περιεχόμενο – και όχι αδικώς. Εδώ ωστόσο αφορά την επέκταση στις κατώτερες τάξεις και την επιστημονικοποίηση της ιατρικής περίθαλψης, τη διάδοση των κανόνων της ατομικής υγιεινής, τη δημιουργία νοσοκομείων και ιατρείων, καθώς και την εξυγίανση των πόλεων μέσω δικτύων υδροδότησης και αποχέτευσης. Η εργατική διαβίωση στις άθλιες συνοικίες της πρωτεύουσας είχε βέβαια προκαλέσει παλιότερα το ενδιαφέρον γιατρών, όπως ο Δημήτριος Σαράντης, αρχιτεκτόνων, όπως ο Σπήλιος Αγαπητός, και επιθεωρητών εργασίας²⁵. Έπρεπε όμως να προηγηθεί η σώρευση, σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών με αποτέλεσμα την επέκταση των ενδημικών ασθενειών (κορύφωμα ο Δάγκειος Πυρετός στα 1926-1928) για να επιχειρηθεί η αποχέτευση της πρωτεύουσας (η σύμβαση για την υδροδότηση είχε μόλις υπογραφεί) η αποξήρανση των ελωδών περιοχών της Μακεδονίας, και η αναδιοργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών της χώρας²⁶. Αναλαμβάνοντας το έργο αυτό ο Βενιζέλος απευθύνθηκε στην Υγειονομική Υπηρεσία της ΚΤΕ ζητώντας την αποστολή επιτροπής που θα μελετούσε την υγειονομική κατάσταση και θα υπέβαλε προτάσεις. Η υγειονομική αναδιοργάνωση όμως όφειλε να περιλάβει και την υγιεινή των εργατών. Για το λόγο αυτό την επιτροπή υγειονομολόγων ΚΤΕ, υπό τον δόκτορα Ράιχμαν συνόδευσε ο διευθυντής κοινωνικών ασφαλίσεων του ΔΓΕ, Αντριάν Τιζιέ²⁷.

Οι κοινωνικές ασφαλίσεις αποτελούσαν προγραμματικό αίτημα των εργατικών οργανώσεων, διεθνώς και στην Ελλάδα²⁸. Χαρακτηριστικό όμως της ελληνικής περίπτωσης ήταν ότι η διεκδίκηση ενιαίου συστήματος υποχρεωτικών κοινωνικών ασφαλίσεων δεν προβλήθηκε από το σύνολο του εργατικού κινήματος²⁹. Οι πιο οργανωμένοι κλάδοι, και οι εργαζόμενοι σε μεγάλες επιχειρήσεις επεδίωξαν, χωρίς συντονισμό και χωριστά, τη δημιουργία κλαδικών ασφαλιστικών ταμείων που κάλυπταν διαφορετικούς κινδύνους και στήριζονταν, τα περισσότερα, σε πρόσθετους πόρους επί της κατανάλωσης. Η πλειοψηφία τους ήταν θνησιγενής, εκτός αυτών που ανήκαν σε πολυάριθμους κλάδους, όπως των καπνεργατών, των σιδηροδρομικών, των τραπεζών και το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο³⁰.

Αρχικά η κυβέρνηση Βενιζέλου σχεδίαζε να βελτιώσει την προηγούμενη νομοθεσία και να δημιουργήσει ταμείο ασφάλισης κατά των εργατικών ατυχημάτων· όχι όμως ενιαίο σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων που θα κάλυπτε όλους τους κινδύνους³¹. Ένα πρώτο σχέδιο καθολικής κοινωνικής ασφάλισης προέκυψε από τη συνεργασία του Τιζιέ με το Διευθυντή Εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Ζάκκα, κα-

τά τη διάρκεια της έρευνας των υγειονολόγων της ΚΤΕ, και υποβλήθηκε στο Βενιζέλο³².

Η υπόθεση όμως ίδρυσης κοινωνικών ασφαλίσεων όφειλε, και ήταν φυσικό, να αντιμετωπίσει ισχυρότατες αντιδράσεις. Ιδεολογικού τύπου πρώτα: οι κοινωνικές ασφαλίσεις θα διέλυαν τους οικογενειακούς δεσμούς αλληλεγγύης· η υπαγωγή σ' αυτές υπαλλήλων και εργατών θα δημιουργούσε κοινή ταξική συνείδηση· οι εργάτες θα συνήθιζαν στην οκνηρία χωρίς έγνοια για τους κινδύνους του μέλλοντος· τέλος οι κοινωνικές ασφαλίσεις θεωρούνταν απαράδεκτη επέμβαση στην ελευθερία της αγοράς³³. Αντιδράσεις οικονομικού τύπου έπειτα, κυρίως από τις εργοδοτικές οργανώσεις: το κόστος των κοινωνικών ασφαλίσεων, που θεωρούσαν υπέρμετρο, θα επιβάρυνε απαράδεκτα την ελληνική οικονομία σε περίοδο κρίσης³⁴. Τέλος αντιδράσεις συντεχνιακού τύπου: οι γιατροί αντιδρούσαν στις κοινωνικές ασφαλίσεις γιατί θα υπαλληλοποιούσε το επάγγελμά τους και οι οργανωμένοι σε ασφαλιστικά ταμεία εργάτες φοβούνταν ενδεχόμενη συγχώνευση των ταμείων τους στο κεντρικό ίδρυμα ασφαλίσεων³⁵.

Το καθήκον του ΔΓΕ ήταν να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα υπέρ των κοινωνικών ασφαλίσεων υποδεικνύοντας ότι ενισχύουν την παραγωγικότητα, αποτελούν παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης, αντίδοτο στους χαμηλούς μισθούς ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης, και απαραίτητο στοιχείο μιας ολοκληρωμένης υγειονομικής μέριμνας. Παράλληλα επεδίωξε να πείσει το Βενιζέλο να προχωρήσει πέρα από τους αρχικούς του δισταγμούς³⁶. Και οι δύο στόχοι απαιτούσαν δραστήρια παρέμβαση που περιλάμβανε επίσκεψη του ίδιου του διευθυντή και αξιωματούχων του ΔΓΕ στην Ελλάδα, καθώς και κινητοποίηση προσωπικοτήτων και μηχανισμών που ο διεθνής οργανισμός επιμέριζε³⁷.

Με διαλέξεις και δημοσιεύματα, με την προσωπική αλληλογραφία αλλά και τη χρησιμοποίηση του συνδικαλιστικού παράγοντα, ο Βενιζέλος πείστηκε –ιδιαίτερα μετά τη δημόσια καταγγελία των παραβάσεων της εργατικής νομοθεσίας στην Ελλάδα από το βήμα της διεθνούς συνδιάσκεψης του 1929–, να αποδεχτεί ένα εκτεταμένο σχέδιο προετοιμασίας κοινωνικών ασφαλίσεων που περιλάμβανε³⁸: μετάκληση στην Ελλάδα στελεχών του ΔΓΕ ειδικευμένων στις κοινωνικές ασφαλίσεις και ανάθεση στον διευθυντή των κοινωνικών ασφαλίσεων της Τσεχοσλοβακίας Εμίλ Σέμπαουμ να συντάξει οικονομική μελέτη στην οποία θα βασιζόνταν οι ελληνικές κοινωνικές ασφαλίσεις³⁹. Οι ξένοι ειδικοί, θεωρώντας τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία αναξιόπιστα, επέδωκαν απογραφή των βιομηχανικών επιχειρήσεων που έγινε το 1930. Με τα δεδομένα αυτά καταρτίστηκε, στη Γενεύη και την Πράγα, το νομοσχέδιο ίδρυσης του ΙΚΑ το Μάιο του 1932⁴⁰. Αρχικά υποβλήθηκε στη Βουλή από τη βραχύβια κυβέρνηση Παπαναστασίου· καταψηφίστηκε όμως προκαλώντας την πτώση της· ψηφίστηκε ωστόσο τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου από την κυβέρνηση Βενιζέλου αλλά ακυρώθηκε μετά την πτώση της· τροποποιήθηκε από τους Λαϊκούς ώστε να βρίσκεται εγγύτερα στα αιτήματα των εργοδοτών, των γιατρών και των κλαδικών ταμείων και αποτέλεσε τέλος το νόμο 6298 με τον οποίο ιδρύθηκε το ΙΚΑ το 1934. Θα άρχιζε να λειτουργεί μετά τρία χρόνια, δηλαδή από το 1937⁴¹.

Η δημιουργία των κοινωνικών ασφαλίσεων, μετά τη νομοθεσία της περιόδου 1911-1915 και την υπογραφή των διεθνών συμβάσεων εργασίας στα 1920⁴², αποτελεί το τρίτο και ίσως σημαντικότερο στάδιο ανάπτυξης της εργατικής πολιτικής στην προπολεμική Ελλάδα. Εξαιτίας της εκτεταμένης παραβίασης των εργατικών νόμων, ήταν μία από τις σημαντικότερες καινο-

τομίες για τη βελτίωση της διαβίωσης των εργατών. Μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο αστικού εκσυγχρονισμού αλλά και αστικής περιχαράκωσης: στα 1929 ο Βενιζέλος δήλωσε πως οι κοινωνικές ασφαλίσεις ήταν για όλους τους εργάτες η απόδειξη ότι μπορούσαν να περιμένουν τη βελτίωση της θέσης τους από την εύρυθμη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και όχι από την ανατροπή που επεδίωκε η Τρίτη Διεθνής⁴³. Από την αναφορά επομένως στον αστικό εκσυγχρονισμό δεν μπορούν να αφαιρεθούν τα υποκείμενα και η παράμετρος της κοινωνικής πάλης.

Το ερώτημα είναι: Η δημιουργία της κοινωνικής νομοθεσίας στον μεσοπόλεμο ήταν αποτέλεσμα των εργατικών αγώνων ή της κρατικής πρωτοβουλίας; στην περίπτωση αυτή, ποιο ήταν το ειδικό βάρος του ΔΓΕ; Η διλημματική εκφορά της ερώτησης οδηγεί αναπόφευκτα σε απλουστεύσεις: αν η κοινωνική πολιτική θεωρηθεί απλώς κατάκτηση της εργατικής τάξης παραβλέπουμε ότι πρόκειται για κρατική πολιτική με στόχο την οργάνωση και την αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων· αν θεωρηθεί αναπόφευκτη παραχώρηση του αστικού κράτους, αφαιρούμε τότε τον ιστορικό παράγοντα από τη διαμόρφωση των αστικών σχέσεων παραγωγής, δηλαδή τους εργατικούς αγώνες· αντιλαμβάνομαστε τις κοινωνικές σχέσεις ως κρυσταλλωμένες δομές που επιτρέπουν ανάγνωση της συναρμογής τους αλλά όχι των αντιφάσεών τους. Οι εργατικοί αγώνες στην περίοδο αυτή αναντίρρητα υπήρξαν. Δυστυχώς γνωρίζουμε πολύ λίγα γι' αυτούς, για την έκτασή τους, τις διακυμάνσεις τους από χρόνο σε χρόνο, τη δομή και την τυπολογία τους, την αναλογία επιτυχών και ανεπιτυχών απεργιών.

Η αδυναμία αυτή –εξαιτίας της αλληλεξάρτησης εργατικών αγώνων και κρατικής εργατικής πολιτικής– δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να μην εξετάσουμε την τελευταία ως συστατικό μέρος του εργατικού ζητήματος. Τα συμπεράσματα άλλωστε έχουν χρηστική λειτουργία όχι ως αποτελείς αλήθειες μα ακριβώς γιατί οδηγούν, και στο βαθμό που διευκολύνουν, στην αναθεώρηση και στην αναπροσαρμογή τους. Με τους περιορισμούς αυτούς θα δοκιμάσω να απαντήσω στο προκείμενο ερώτημα ανάγοντας την περίπτωση που εξετάσαμε σ' ένα γενικότερο σχήμα.

Η εργατική νομοθεσία στην Ελλάδα στα 1919-1936, δεν προήλθε ως άμεση παραχώρηση στους συνδικαλιστικούς αγώνες που μπορούσαν να την επιβάλουν σταδιακά και να εξασφαλίσουν την εφαρμογή της· ούτε ως υποπροϊόν επαναστατικού κινήματος που θα εξανάγκαζε την εξουσία σε αναγκαιές, για να διασωθεί, παραχωρήσεις· ούτε, τέλος ήταν αποτέλεσμα διαρθρωτικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Η κοινωνική πάλη εκφράστηκε σ' ένα πλαίσιο στο οποίο η ελληνική κοινωνία, από τη δεκαετία του 1910 ως εκείνη του 1930, υπέστη σημαντικές αλλαγές και οι ανάγκες της διευρύνθηκαν επιζητώντας πολλαπλά και επιτακτικά τη λύση τους. Οι αλλαγές όμως αυτές δεν προήλθαν ως αποτέλεσμα των μεταβολών που προκαλούσαν κυρίως οι οικονομικοί μηχανισμοί αλλά των εξωοικονομικών συγκυριών, όπως ο εθνικός διπλασιασμός και η απορρόφηση των προσφύγων. Οι οικονομικές μεταβολές ακολούθησαν. Η ιδιαιτερότητα αυτή προσδιόρισε τόσο τις ταξικές όσο και τις σχέσεις της ελληνικής κοινωνίας με το διεθνές περιβάλλον.

Το τελευταίο δεν αποτελούνταν μόνο από στοιχεία που αποτύπωναν τις γαιοπολιτικές και οικονομικές κυριαρχίες της εποχής· συνάρθρωνε επίσης αντιφατικά και τις κοινωνικές ισορροπίες, το ρόλο δηλαδή και τις κατακτήσεις της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης: Πρόκειται για το ΔΓΕ και τη θέση του στην ΚΤΕ. Η προσφυγή της Ελλάδας στο διεθνή οργανισμό για να

ενισχύσει τις εθνικές της διεκδικήσεις, ή για να αντιμετωπίσει την οικονομική καταστροφή που προκάλεσαν οι εθνικές περιπέτειες, την καθιστούσαν ευαίσθητη και πρόθυμη να συμμορφωθεί σε διεθνείς επιταγές και πρότυπα: σε δύο σημαντικές στιγμές της καθιέρωσης της εργατικής νομοθεσίας, στα 1920 και στα 1929-1932, η επίδραση του διεθνούς περιβάλλοντος, που εκκινούσε ή γινόταν αποδεκτή από εξωοικονομικούς κυρίως λόγους (μικρασιατική εκστρατεία, πρόσφυγες, δάνεια, υγεινή) στάθηκε καθοριστική για τη θεσμοθέτηση, προστατευτικής για τους εργάτες πολιτικής.

Η αποδοχή όμως των πιέσεων, προϋπέθετε την αποδοχή του μοντέλου εργασιακών σχέσεων που είχε καθιερώσει το διεθνές περιβάλλον. Της πολιτικής δηλ. των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και της ταξικής συνεργασίας. Για να λειτουργήσει ωστόσο αυτό το πρόπλασμα του «κράτους-προνοίας» είχε ανάγκη εσωτερικών στηριγμάτων σε μια πολιτική παροχών εκ μέρους των επιχειρήσεων και στη διοχέτευση του εργατικού κινήματος σε δρόμους συνεργασίας: στη δημιουργία δηλαδή ενός ισχυρού ρεφορμιστικού συνδικαλισμού. Δεν θα επιχειρηθεί εδώ ανάλυση των δυνατοτήτων πάραωρής των. Τα αιτήματα των εργαζομένων, στις περισσότερες περιπτώσεις αντιμετωπίστηκαν με βίαια κατασταλτικά μέτρα ή με ένα νομοθετικό πλέγμα που παραβίαζε βασικές δημοκρατικές ελευθερίες και ποινικοποιούσε τις εργατικές διεκδικήσεις⁴⁴.

Οι αιτίες της αδιαλλαξίας δεν οφείλονται μόνο στην οικονομική δομή και στην πολιτική εξέλιξη της χώρας, αλλά και στο χαρακτήρα της εποχής του μεσοπολέμου: εποχής με απότομες μεταβολές της οικονομικής συγκυρίας, βίαιες κοινωνικές αναμετρήσεις, άνοδο φασιστικών κινήματων. Στις συνθήκες αυτές το μοντέλο της ταξικής συνεργασίας λειτουργούσε ως θεωρητική εκδοχή. Αναζητώντας όμως ο κοινωνικός ρεφορμισμός το σημείο ισορροπίας σε μια ήδη διχασμένη κοινωνία ήταν υπο-

χρωμένος να μετατοπίζεται, ακολουθώντας την πολιτική συγκυρία, σε συντηρητικότερες θέσεις. Η παθητική στάση του ΔΓΕ στο «ιδιώνυμο» και οι συμβιβαστικές συμβουλές του στη ΓΣΕΕ, καθώς και η συνθηκολόγηση με τον ιταλικό φασισμό, τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα και τα αυταρχικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης και της Άπω Ανατολής⁴⁵ ανήκαν βέβαια στη λογική του συγκερασμού των συμφερόντων και της σύνθεσής τους, στις προϋποθέσεις και τις δυνατότητες λειτουργίας του διεθνούς οργανισμού. Η λογική αυτή όμως έμενε μετέωρη σε συνθήκες σύγκρουσης: στο βαθμό μάλιστα που διέθετε κάποια επιρροή στο εργατικό κίνημα λειτουργούσε αφοπλιστικά.

Επιστρέφοντας στη θεωρητική εκδοχή ωστόσο της λειτουργίας του κράτους-προνοίας, και από αυτή την οπτική γωνία, η ελληνική περίπτωση παρουσίαζε τις δικές της ιδιομορφίες: το εργατικό κίνημα εμφανίστηκε στο προσκήνιο την ώρα της Τρίτης και όχι της Δεύτερης διεθνούς· αποτέλεσμα η αδυναμία του μετριοπαθούς συνδικαλισμού. Συνέπεια της αδυναμίας η εξάρτηση κυρίως από τις επεμβάσεις του κράτους στο συνδικαλιστικό κίνημα και η αναμονή της νομιμοποίησής του από μια πολιτική συνδιαλλαγής και καλής θέλησης της κυβέρνησης. Η κρατική αδιαλλαξία όμως απέναντι στο εργατικό κίνημα κατέστρεψε τον ίδιο το ρεφορμιστικό συνδικαλισμό και κάθε δυνατότητα ανάπτυξής του.

Ο φαύλος κύκλος οδηγούσε έτσι τους ρεφορμιστές συνδικαλιστές να μετατραπούν ή να αφήσουν τη θέση τους στους εργατοπατέρες (και από αυτή την άποψη η εξέλιξη της ΓΣΕΕ είναι ενδεικτική)· τους εργάτες να προσφεύγουν στην πολιτική πάλη, διαπιστώνοντας την αναποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών αγώνων· τέλος τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του κράτους να μένουν, συνήθως, αποκλειστικά στο επίπεδο της νομικής μορφής, ως εποχιακές αποφορτίσεις της κοινωνικής έντασης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο ανήκει στην ευρύτερη μελέτη «Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1919-1936», που συντάσσεται στο πλαίσιο του προγράμματος ερευνών στη νεοελληνική ιστορία του Ιστορικού Αρχείου της Εμπορικής Τραπεζής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

ΑΥΕ: Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών.

ΒΙΤ: Αρχείο του Bureau International du Travail, Γενεύη.

ΣΙΤ: Conférence Internationale du Travail, compte rendu des travaux.

1. ALEXANDRE BERENSTEIN, *Les organisations ouvrières, leurs compétences et leur rôle dans la Société des Nations et notamment dans l'Organisation Internationale du Travail*, Παρίσι 1936· ZARRAS JEAN, *Le contrôle de l'application des conventions internationales du travail*, Παρίσι 1937· ERNST HAAS, *Beyond the Nation-State, Functionalism and International Organization*, Stanford University Press 1972 (α' έκδ. 1964)· ROBERT COX (ed.), *International Organizations World Politics*, Λονδίνο 1969· του ίδιου, «Labour and transnational relations», *International Organization*, τ. 25 (1971), σ. 554-584· WILFRED JENKS, *The World Beyond the Charter*, Λονδίνο 1969· G.A. JOHNSTON, *The International Labour Organization*, Λονδίνο 1970· ANTONY ALCOCK, *History of the International Labour Organization*, Λονδίνο 1971 και VINCENT COUSSIRAT-COUSTERE, *Les origines et la naissance de l'Organisation Internationale du Travail* (διδ. διατριβή), Παρίσι 1972. Για

την προσωπικότητα και τη δραστηριότητα του Albert Thomas βλ. B.W. SCHAPER, *Albert Thomas. Trente ans de reformisme social*. Assen. Van Gorcum, 1959· του ίδιου, «Albert Thomas, esponente del riformismo», στον τ. *L'Internationale Operaia e Socialista tra le due guerre*, Annali dell' Instituto Fettrinielli, τ. 20 (1985), σ. 781-822. τις αναμνήσεις του E.J. PHELAN, *Yes and Albert Thomas*, Νέα Υόρκη 1949 και μαρτυρίες προσωπικοτήτων που συνεργάστηκαν μαζί του, μεταξύ των οποίων του Ανδρέα Ζάκκα, στον τ. *Albert Thomas Vivant*, Γενεύη, 1957.

2. Οι δύο σημαντικότερες από τις παλιότερες ιστορίες της εργατικής νομοθεσίας, είναι: ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΡΩΝΗΣ, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αθήνα 1944, και ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΛΑΔΑΣ, *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Αθήνα 1945.
3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στον τ. *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 49-84.
4. ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΣΧΟΣ, *Κράτος και πολίτευμα στο έργο του Αλ. Σβώλου*, Θεσσαλονίκη 1981· ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, «Η ελληνική νομική ιδεολογία κατά τον Μεσοπόλεμο», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* τχ. 73 (6 Σεπτεμβρίου 1986) σ. 37-40. Από τα κείμενα της εποχής σημειώνουμε: E. HERKNER-Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, *Το εργατικό ζήτημα*, Αθήνα 1919, ιδιαίτερα σ. 24-44· τον ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ «Το νεώτερον κράτος» εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 4 Νοεμβρίου 1923, σ. 1· ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΒΩΛΟΣ, «Η επίδρασις του πολέμου επί του δημοσίου δικαίου» (κείμενο του 1918), *Νομικά Μελέται*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 317-342· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, «Η κοινωνική πρόνοια εν τω συντάγματι» π. *Το Μέλλον*, τ.

- 2 (1919-1920), σ. 542-554 (στο ίδιο περιοδικό, που εκφράζει άλλωστε παρόμοιες αντιλήψεις δημοσιεύονται πολλά σχετικά άρθρα): ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΣΙΤΣΕΚΛΗΣ, «Κοινωνικά διατάξεις των μεταπολεμικών πολιτευμάτων», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, (ΑΟΚΕ) τ. 4 (1924), σ. 71-86· ΠΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1932. Η κριτική συνδέθηκε με τη συζήτηση για την καθιέρωση δεύτερου νομοθετικού σώματος, δηλαδή Γερουσίας, που θα εκπροσωπούσε, επαγγελματικές τάξεις: βλ. Μ. DENDIAS, *Le problème de la Chambre Haute et la représentation des intérêts. A propos de l'organisation du Sénat grec*, Παρίσι 1929.
5. Για τον προβληματισμό της κυβέρνησης βλ. ΑΥΕ, 1922, Δ. 136 (3), Ρέπουλης προς Βενιζέλο, 22 Ιουλ. 1919. Η συμβιβαστική πρόταση αφορούσε την αποστολή ως εργατικού αντιπροσώπου του Νικολάου Γιαννιού ή του Γεωργίου Πετρίδη, σοσιαλιστών που δεν είχαν ενταχθεί στο ΣΕΚΕ. ή τέλος του Γεωργίου Γεωργιάδη, μετριοπαθούς στελέχους του: στον ίδιο φ. Κ. Σπυρίδης προς Ι. Σοφιανόπουλο, τηλ. 11 Οκτ. 1919. Σχετικά με την επαναφορά των εξοριστών βλ. επίσης, στον ίδιο φ. τηλ. Τσαμαδού προς το Υπ. Εξωτερικών, 16 Οκτ. 1919. Το αίτημα πάντως της απελευθέρωσης των μελών της διοίκησης της ΓΣΕΕ Χατζημυχάλη, Δελαζάνου, Ευαγγέλου και Μπεναρόγια αποτέλεσε το κύριο αίτημα της γενικής απεργίας τον Ιούλιο του 1919. βλ. ΑΒΡΑΑΜ ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1975, σ. 131-132. Αντιπρόσωπος τελικά των εργατικών οργανώσεων διορίστηκε ο Τιμολέων Λαμπρινόπουλος του Εργατικού Κέντρου Πειραιά: Β.Δ. 17 Σεπτεμβρίου 1919.
6. ΑΥΕ, 1922/Δ/ 136 (3), Τσαμαδός προς Βενιζέλο 19 Νοεμ. 1919 (Ανακοίνωση τηλ. Σοφιανόπουλου): ΒΙΤ, D. 601/101/26, Greek delegation to the International Labour Conference, Employment of Women, 4 Νοεμβρίου 1919 και Employment of Children, 7 Νοεμβρίου 1919. Στον ίδιο φ. επίσης απάντηση του Υπ. Εθν. Οικονομίας Κ. Σπυρίδη προς το Γραφείο της Οργανωτικής Επιτροπής της Διεθνούς Εργατικής Συνδιάσκεψης (7 Αυγούστου 1919) στα ερωτήματα σχετικά με τις ώρες εργασίας, την ανεργία, την εργασία γυναικών και παιδιών, τη νυχτερινή εργασία και τη χρήση του λευκού φωσφόρου στην ελληνική βιομηχανία. Για τις θέσεις των Ελλήνων αντιπροσώπων στις διεθνείς συνδιασκέψεις εργασίας βλ. κυρίως: CIT, 1 (1919), σ. 93-94, 229 και 259· CIT, 10 (1927), τ. Α', σ. 139-141 και Α. ANDREADES, «La législation ouvrière en Grèce», *Revue Internationale du Travail*, τ. 6 (1922), σ. 735-756. Η ελληνική κυβέρνηση επιχειρηματολογία δεν πέρασε απαρατήρητη στην Ελλάδα. Ο Δ. Καλιτσουνάκης σχολίασε: «ως κράτος ζώμεν εις τα μέσα του παρελθόντος αιώνας» (εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Δεκ. 1922).
7. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 56, 2 Ιουν. 1920, σ. 818-820. Τα κείμενα των συμβάσεων: *ILO, Conventions and Recommendations 1919-1966*, Γενεύη 1966, σ. 1-27. Για τους περιορισμούς της εφαρμογής της συμβ. αρ. 1 στην Ελλάδα, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΡΡΑΣ, ΜΙΧΑΗΛ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία*, Αθήνα 1929, σ. 620-621.
8. ΒΙΤ, D. 601/2010/26, A. Thomas: Note pour la Division Diplomatique, 16 Αυγ. 1920.
9. Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Η κρατική εργατική πολιτική εν Ελλάδι, (1910-1922)» π. *Εγγύς και Μέση Ανατολή*, τ. Α' (1922), σ. 69-71.
10. ΒΙΤ, D. 601/2010/26, Harold Butler προς Ι. Σοφιανόπουλο, 19 Μαρτ. 1920.
11. ΒΙΤ, ό.π., A. Thomas: Note pour la Division Diplomatique, 16 Αυγ. 1920. Ανάλογες απόψεις εκφράζονταν και στην Ελλάδα: Σ. ΚΛΑΔΑΣ, ό.π., σ. 44.
12. ΒΛΑΣΙΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ, *Αι νέαι βιομηχανίαι της Ελλάδος*, Αθήνα 1919.
13. ΒΙΤ, D. 601/2010/26, Αλ. Σβώλος προς Η. Butler, 10/23 Απρ. 1920. βλ. επίσης τις αυτοβιογραφικές σημειώσεις του Σβώλου στον τ. *Νομικά Μελέται*, ό.π., σ.θ'.
14. Για τις απόψεις του Γούναρη σχετικά με το εργατικό ζήτημα βλ. Δ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Ζήτημα εργατικών Απεργιών*, Αθήνα 1914· ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΠΑΤΡΩΝ, *Το εργατικό πρόβλημα και οι προτάσεις εις την Βουλήν των Ελλήνων*, Πάτρα 1908, σ. 60-64· ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗΣ, *Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα 1983, σ. 116-127 και 168-175. Για τις σχέσεις εργατών και Λαϊκού κόμματος βλ. ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, ό.π., σ. 225, ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα 1975 (α' έκδ. 1930), σ. 12-13 και Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Η κρατική εργατική πολιτική εν Ελλάδι», *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Δεκ. 1922. Διαφορετικές κρίσεις για την εργατική πολιτική των Λαϊκών σε σχέση με τους Φιλελευθέρους βλ. ΑΛ. ΣΒΩΛΟΣ, «Η εργατική πολιτική της τριετίας 1917-1920», *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Δεκ. 1922 και ΚΛΑΔΑΣ, ό.π., σ. 45-46.
15. Η τεκμηρίωση θα απαιτούσε βιβλιογραφικό δοκίμιο: άλλωστε οι εκτιμήσεις της έκτασης των φαινομένων διαφέρουν. Βλ. π.χ. ΜΙΧΑΛΗΣ ΡΗΓΙΝΟΣ «Ενεργός πληθυσμός και διάρθρωση των οικονομικών δομών (1909-1936)» π. *Τα ιστορικά* τχ. 2 (1984), σ. 371-388 και «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα (1912-1936)», στο ίδιο π. τχ. 5 (1986), σ. 151-176. Από τις προπολεμικές εργασίες βλ. κυρίως ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΛΑΔΑΣ, *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.
16. Και στο σημείο αυτό διαφορετικές εκτιμήσεις: Βλ. MINISTÈRE DES AFFAIRES ETRANGÈRES (GRÈCE), *La Grèce et la crise mondiale*, Αθήνα 1933, ANDRÈ RODOCANACHIS, *Les finances de la Grèce et l'etablissement des refugies*, Παρίσι 1934 και PE-NTZOPOULOS DEMETRIOS, *The 1922-23 Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Princeton University 1959, σ. 203-211.
17. Υπόμνημα Ανδρέα Ζάκκα (*Ελεύθερον Βήμα*, 11,14 και 26 Αυγ. 1924) που υποβλήθηκε στο ΔΓΕ (D. 601/2010/26) στις 30 Οκτ. 1924. Στον ίδιο φ. οι αντιδράσεις του ΔΓΕ: Α. Thomas à Division Diplomatique, 23 Οκτ. 1924· προς Β. Δενδραμή (πρεσβευτή στη Βέρνη) 15 Νοεμ. 1924 και 12 Δεκ. 1924 (ΑΥΕ, 1925, Α, 20,Ι), Β. Δενδραμή προς Κ. Σπυρίδη, 20 Νοεμ. 1924.
18. Συνέντευξη του Τομά στην εφ. *Βραδινή*, 3 Μαρτ. 1927.
19. Σχετικά με την πρόσκληση του Τομά, βλ. (ΒΙΤ, Fond A. Thomas, Voyages 1927, Grèce, φ. 1) J. Johnson προς Α. Thomas, 16 Οκτ. 1925. Για την υπέγρουσα ανάγκη της κυβέρνησης Πάγκαλου να συνάψει δάνειο στην ΚΤΕ βλ. ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, σ. 55. Για την κοινωνική φιλοσοφία του καθεστώτος, στο ίδιο, σ. 80-81, 121-129 κ.ά. Περιγραφή της σύγκρουσης Πάγκαλου-ΕΑΠ, βλ. CHARLES ED-DY, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ. 79-83· για το αίτημα να αναλάβει το ΔΓΕ το έργο της ΕΑΠ, βλ. CIT, 6 (1924), σ. 154 και 7 (1925), σ. 209-211.
20. Σ.ν. «Περί του συμβολαίου εργασίας και περί της υπαλληλικής συμβάσεως», «Περί επικυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως περί αποζημιώσεως των εν εργασία ατυχημάτων και συμπληρώσεως της περί τούτου ισχυρούσης νομοθεσίας», «περί των συλλογικών συμβάσεων εργασίας» και «περί ενόσεως εργασίας και υποχρεωτικής ασφαλίσεως κατά της ανεργίας υπαλλήλων, εργατών και υπηρετών». Αιτιολογικές Εκθέσεις, Αθήνα 1927.
21. ΒΙΤ, Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce: Thomas προς Βενιζέλο, 27 Ιουλ. 1928.
22. ό.π., Thomas au Cabinet, 4 Σεπτ. 1928.
23. ό.π., Δ. Στρατής προς Thomas, 2 Μαρτ. 1927 και απάντηση 27 Ιουλ. 1928· νεώτερες επιστολές Στρατή προς Thomas 10 Αυγ. και 15 Οκτ. 1928, και απαντήσεις 18 Μαρτ. και 15 Μαΐου 1929. Επίσης στον ίδιο φ. Ι. Καλομοίρης προς Thomas χ.ή. (1929), απάντηση 10 Ιουλ. 1929.
24. ό.π., Βενιζέλος προς Thomas, 17 Σεπτ. 1928. Στον ίδιο φ. επιστολές του Thomas προς Βενιζέλο, 17 Οκτ. 1928, 18 Μαρτ., 11 Ιουν., 12 Ιουλ. και 10 Σεπτ. 1929, 24 Μαρτ. και 8 Απρ. 1930, 10 Μαρτ. και 12 Δεκ. 1931. Του Βενιζέλου προς τον Thomas, 28 Σεπτ. 1928, 29 Απρ. 1929, 8 Απρ. 1930 και 18 Ιαν. 1932. Σχετικές με τις συνεννοήσεις των δύο ανδρών: Thomas au Cabinet 28 Μαΐου 1929· ΑΥΕ, 1929, Γ. 136, Ρ. Ραφαήλ προς Αλ. Καραπάνο, 28 Μαΐου 1929, και Μ. Τσαμαδός προς Ρ. Ραφαήλ, 18 Ιουν. 1929.
25. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΑΡΑΤΣΗΣ, «Κοινωνικές ασφαλίσεις και φθηνά υγιεινά σπίτια», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 11 (1931), σ. 1-22, του ίδιου. «Κοινωνικά ασφαλίσεις και κοι-

- ωνική υγιεινή», *Ασφαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 6 (1932), σ. 225-235. ΣΠΗΛΙΟΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ, *Εργατικά σπίτια*, Αθήνα 1918, του ίδιου, *Η πόλις*, Αθήνα 1928, και «Υγιεινή των πόλεων», π. *Εργασία* τ. 18 (1930), σ. 10-12. ΜΑΡΙΑ ΔΕΣΥΠΡΗ – ANNA ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Έρευνα επί των συνθηκών εργατικής κατοικίας των πόλεων Αθηνών-Πειραιώς, Αθήνα, εκδ. Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, 1922.
26. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΚΡΙΔΗΣ, *Αι υπηρεσίου υγιεινής εν Ελλάδι*, Αθήνα 1934 σ. 73-80, ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΙΡΗΣ, *Αι Αθήναι από τον 19ον έως τον 20ον αιώνα*, Αθήνα 1966, σ. 299-300. ΤΑΣΟΣ ΚΑΛΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Το ιστορικόν της υδρεύσεως των Αθηνών*, Αθήνα 1964.
  27. Η σχετική αλληλογραφία: (BIT, Grèce, Informations, Mission A. Tixier 1929), Eric Drummond προς A. Thomas, 16 Μαρτ. 1929· A. Tixier προς Thomas και F. Maurette, 9 Μαρτ. 1929· (Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce), Thomas προς Ζάκκα 18 Μαρτ. 1929.
  28. ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κοινωνικά ασφάλισεις*, Αθήνα 1955, σ. 23-24.
  29. ΣΤΡΑΤΗΣ ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ, *Η μισθωτή εργασία και η κοινωνική ασφάλισή της*, Αθήνα 1933.
  30. ΣΠΥΡΟΣ ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ, *Η κοινωνική ασφάλισεις εν Ελλάδι*, Αθήνα 1951, GEORGE TSALIKIS, *The Development of Social Insurance in Greece to 1940* (ανεκδ. διδ. διατρ. L.S.E. 1967), σ. 222-239, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΟΖΟΣ, *Η ελληνική κοινωνική ασφάλισεις. Βασικαί αρχαί και εξέλιξις του θεσμού*, Αθήνα 1984, σ. 279-296.
  31. Αιτιολογική έκθεσις επί του σ.ν. «περί τροποποιήσεως του Β.Δ. της 8 Δεκ. 1923 περί κωδικοποιήσεως των διατάξεων του ν. 2868 και του τροποποιούντος και συμπληρούντος αυτόν Νομοθετικού Διατάγματος» 17 Δεκ. 1928, στο *Αρχείον της Βουλής*, (1928) τ. Β', σ. 1816-1817, και TSALIKIS, ό.π., σ. 139-141.
  32. BIT, Grèce, Informations, Mission Tixier 1929, Tixier προς Thomas 31 Μαρτ. 1929 και (φ. Butler's visit to Greece, March 1932) Υπόμνημα Tixier «Conversation avec Venizelos», 1 Μαΐου 1929.
  33. Από το πλήθος των φυλλαδίων και της αρθρογραφίας γύρω από την καθιέρωση κοινωνικών ασφαλίσεων την περίοδο αυτή, βλ. Δ. ΧΕΑΜΗΣ, «Περί το νομοσχέδιον των κοινωνικών ασφαλίσεων», *Ασφαλιστική Επιθεώρησις*, τ. 6 (1932), σ. 419-420 και NOTΗΣ ΑΛ. ΑΣ. ΦΩΤΗΛΑΣ, *Η κοινωνική ασφάλισεις και ο τρόπος εφαρμογής του θεσμού εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933.
  34. Για την κριτική των εργοδοτών βλ. κυρίως ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Γ', Αθήνα 1947, σ. 1399-1401, την απόφαση του Γ' συνεδρίου των εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων στο *Ελευθέρον Βήμα*, 1 Μαρτ. 1930, την απόφαση του Δ' συνεδρίου τους στο *Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού επιμελητηρίου Αθηνών*, τ. 12 (1931), σ. 3 και το Υπόμνημα του ΕΒΕΑ για τις κοινωνικές ασφαλίσεις, στο ίδιο π., τ. 13 (1932), σ. 17-26.
  35. Για τις θέσεις των γιατρών βλ. Κ.ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, *Κώδιξ της δεοντολογίας και νομοθεσίας των ιατρικών επαγγελματιών*, τ. Β', Αθήνα 1928, σ. 382-393 και 433· π. *Ελληνική Ιατρική*, τ. 1928 σ. 1126, π. *Ασφαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 7 (1933), σ. 373-405, *Κώδιξ Θέμιδος*, παράρτημα Α', Αθήνα 1934, σ. 69-72 και TSALIKIS, ό.π., σ. 200-203. Για τις αντιδράσεις των ήδη ασφαλισμένων εργατών, που πήραν απεργιακές διαστάσεις, βλ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΡΑΤΗΣ, *40 χρόνων αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών* (1905-1945), Αθήνα 1959, σ. 157-158.
  36. (BIT, XT/26/1/1) A. Tixier: Mission en Grèce. Les employeurs. 1 Μαΐου 1929, (Grèce, Informations, Mission Tixier) A. Thomas: note pour m. Tixier, 6 Μαΐου 1929, (Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Venizelos) Thomas προς Βενιζέλο, 11 Μαΐου 1929.
  37. Ο Τομά επισκέφτηκε την Ελλάδα, για δεύτερη φορά, στις 3-7 Μαρτίου 1930· εκτός από προσωπικές συναντήσεις με μέλη της κυβέρνησης, συνδικαλιστές και εκπρόσωπους του εργοδοτικού κό-
μου έδωσε δύο διαλέξεις, στην Αθήνα και τον Πειραιά. (Fond A. Thomas, Voyages 1930, Grèce, δακτυλόγραφα ομιλιών 5 και 7 Μαρτίου 1930). Την ίδια εποχή ο Τομά ορίστηκε πρόεδρος της επιτροπής διαιτησίας για τη διαφορά του ελληνικού δημοσίου και της εταιρείας Power and Traction Finance Company Ltd. Η διαφορά αφορούσε την επιβολή πρόσθετου τέλους στα εισιτήρια των ηλεκτρικών σιδηροδρόμων ως συνεισφοράς στο ταμείο συντάξεων των υπαλλήλων της εταιρείας. Η επιτροπή αποφάσισε ότι η εταιρεία έπρεπε να σεβαστεί τους νόμους του κράτους που επέβαλαν υποχρεώσεις για τις κοινωνικές ασφαλίσεις. Η εκδίκαση έγινε στο Παρίσι στις 18 Μαρτίου 1930. (BIT, Grèce, Informations, Rapport arbitral et sentence, 18 Μαρτ. 1930. Τα έγγραφα της υπόθεσης καταλαμβάνουν τρεις σγκώδεξ φ. στο ίδιο αρχείο). Εκτός του Thomas την Αθήνα επισκέφθηκε ξανά ο Tixier (Απρίλιος-Μάιος 1930) και ο υποδιευθυντής του ΔΓΕ Butler, (Μάρτιος 1932).
  38. CIT, 12 (1929), σ. 374-376. Η καταγγελία έγινε από τον αντιπρόσωπο των ολλανδικών συνδικάτων E. Kuipers, με βάση υπόμνημα που του εγχείρησε ο Καλομοίρης (BIT, Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce, Καλομοίρης προς Thomas χ.η. 1929). Στις καταγγελίες απάντησε, κατά τη διάρκεια της συνδιάσκεψης, με επιστολή του στον πρόεδρό της, ο Ζάκκας, εκπρόσωπος της κυβέρνησης (CIT, ό.π., σ. 831-835). Αμέσως μετά τη λήξη της, ο Βενιζέλος κάλεσε στην Αθήνα, στις 25 Ιουλίου 1929, μια επιτροπή με τη συμμετοχή του Ζάκκα, στην οποία εξετάστηκαν οι καταγγελίες και δηλώθηκε η απόφαση της κυβέρνησης να επιταχυνθούν οι διαδικασίες για την ίδρυση κοινωνικών ασφαλίσεων, να βελτιωθεί η οργάνωση της επιθεώρησης εργασίας και να ληφθούν μέτρα για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας και την προστασία της μητρότητας (BIT, SI, 2/26/3 Ευστ. Μαζαράκης προς Johnston, di Palma κ.λπ., 20 Αυγ. 1929 και (Fond A. Thomas, Voyages 1930, Grèce) απόσπασμα έκθεσης του Μαζαράκη προς Thomas, 15 Φεβρ. 1930).
  39. BIT, Grèce, Informations, Mission Tixier 1930, Thomas προς Βενιζέλο 24 Μαρτ. 1930 και το συνειμμένο «Σχέδιο για τις κοινωνικές ασφαλίσεις στην Ελλάδα», καθώς και τις οδηγίες του Thomas προς τον Tixier: Mission de M. Tixier dans les Balkans, I. – En Grèce, 7 Απρ. 1930.
  40. Με βάση το σχέδιο του ΔΓΕ, ο Tixier και ο Schoenbaum με τους βοηθούς του, επισκέφτηκαν την Αθήνα από τις 28 ως τις 15 Μαΐου 1930 (ό.π. Mission de M. Tixier) και συνεργάστηκαν με τον Ζάκκα, υπηρεσιακούς παράγοντες και τους καθηγητές Πανεπιστημίου Αλ. Σδώλο, Ν. Σακελλαρίου και Ιωάννη Τουρνάκη (BIT, XT/26/1/1, Notes de M. Tixier sur les questions d' assurances sociales et de travail en Grèce, confidential, 11 Ιουν. 1930). Όταν ετοιμάστηκαν τα πορίσματα της απογραφής, μετά ένα χρόνο, στάλθηκαν στην Πράγα όπου πήγαν επίσης ο διευθυντής του Ταμείου Ασφαλίσεως Καπνεργατών, Χρήστος Αγαλλόπουλος και ο ασφαλιστικός μαθηματικός Ηλίας Ζαροκόωτας (BIT, SI 2/26/3, Schoenbaum προς Tixier, 18 Ιουν. 1931). Τα πορίσματα εκδόθηκαν τον ίδιο χρόνο: E-MIL SCHOENBAUM, Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επί του σχεδίου νόμου «περί κοινωνικών ασφαλίσεων», Αθήνα 1931.
  41. ΡΟΖΟΣ, ό.π., σ. 99-141· TSALIKIS, ό.π., σ. 240-288.
  42. NIKOLAS VALTICOS, «L' influence des conventions internationales du travail sur la legislation hellénique», ανάρτυο της *Revue Internationale du Travail*, τ. 71, σ. 6 (Ιούνιος 1955), του ίδιου, *Το διεθνές εργατικό δίκαιο ως στοιχείο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978.
  43. BIT, Fond A. Thomas, Voyages 1930, Grèce. Απόσπασμα της έκθεσης του Ευστ. Μαζαράκη προς τον Thomas για την κατάσταση στην Ελλάδα, 15 Φεβρ. 1930.
  44. ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)* Αθήνα 1983, σ. 340-391.
  45. PHELAN, ό.π., σ. 151-154, 238, 247 και SCHAPER, *Albert Thomas esponente del riformismo*, ό.π., σ. 815.